

SCHEIBNER TAMÁS

VARIÁCIÓK

SZOCIALISTA REALIZMUSRA

■ Az elmúlt években a kelet- és közép-európai rendszerváltozás-hullámhoz kapcsolódó húszéves évfordulók a történettudományban és a közmédiában egyaránt nyomatékot adtak annak a „felzárkózás” logikája által sugallt kérdésnek, hogy vajon a poszt szocialista társadalmak mennyire voltak képesek a megelőző rendszerek terhes örökségétől megszabadulni, mennyire tekinthető mélyrehatónak a változás, s mennyiben mutatkoznak strukturális és történeti folytonosságok. A korszakképzés retorikája, mely szimbolikus dátumok, az emlékezeti aktus során bejárható helyek, hatásos, jól mediatizálható jelenetek és esetenként a történeti pillanathoz kapcsolt, sokszor ismételt hanghatások segítségével dramatizálja a fordulatot, gyakran elfeledteti vagy jelentéktelenné teszi a jelzett korszakhatárok átjárhatóságát. Annál inkább felteendő hát a kapcsolatot firtató kérdés, és nem csupán a politika-, a gazdaság-, a társadalomtörténet, hanem az irodalomtörténet területén is.

Félő, hogy a mai kelet- és közép-európai irodalomtudomány nem kivétel, s más tudományágakhoz hasonlóan nyomokban olyan örökséget cipel, melyet lehet ugyan szükségszerűnek nevezni, de mindenképpen érdemes a szembeállításra. Vajon anélkül, hogy az Európa keleti részét negyven-hatvan éven át domináló, és nyugaton is számottevő hatást keltő szovjet vagy szovjet ihletettséggű irodalomelmélettel valamilyen módon színt vetnének, mennyire lesznek hihetőek az azzal eleven kapcsolatban lévő formalistákról vagy a Bahtyin-kör gondolkodóiról kialakított elbeszéléseink? A jelentős részben a hatvanas évek baloldali

Aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar irodalomban közkeletűen posztmodernnek tartott művek prózapoétikai megoldásainak egy része éppen az ún. szocialista irodalommal (ha nem éppen a szocialista realizmussal) való szembehelyezkedés nyomán alakult ki.

mozgalmaiban gyökeredző és ma is népszerű irodalomelméleti irányzatok történeti-kontextualista szempontú megközelítése hasonló kérdéseket vet fel. A forgalomban lévő irodalomtörténeti narratívák és narratívatoredékek vagy éppen értelmezői szótárak gyakran támaszkodnak olyan belátásokra, melyek valamelyik államszocialista időszakban, az akkori körülmények befolyásolta viták során kristályosodtak ki. Ezek megismerése segíthet reflektálni mai, saját hallgatólagos feltevéseinkre, s távol tart minden olyan modelltől, mely az irodalomtudományos diskurzust nem sok bejáratú, sokszólamú közegként fogja fel.

Azonban nemcsak a tudományos szövegek, hanem a ma kanonikus irodalmi művek is sokféleképpen hordozzák az államszocializmus irodalmának emlékezetét. Aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar irodalomban közkeletűen posztmodernnek tartott művek prózapoétikai megoldásainak egy része éppen az ún. szocialista irodalommal (ha nem éppen a szocialista realizmussal) való szembehelezkedés nyomán alakult ki. Nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy felvessük Esterházy *Termelési regényének* újraolvasását a termelési regények kontextusában, mint ahogy hevenyészett példaként utalhatunk nevezett szerző már-már márka-jelzéssé vált eljárására, miszerint a cenzurális gyakorlat nyomait ironikus módon integrálta szövegeibe, poétikateremtő erővé avatva azt. Az irodalmi antropológia kérdezmódja többek közt a társadalmi szerepek, a térhasználat, a testek megjelenítésmódjára irányítva a figyelmet szintén magától értetődő módon teszi mellőzhetetlenné azt az irodalmi szövegegyüttest, melynek környezetében a mű megszületett vagy eseményé vált.

Ugyanakkor az is kérdés, hogy mit jelent a fent említett változás „sikere”. Miközben a magyar nyelvű művelődés nyilván számos olyan vetülettel bír, mely számunkra ugyan érdekes, de külföldi kutatók számára nem feltétlenül, egyre kevésbé tartható fenn az „önelvű” vizsgálódás gyakorlata, mely nem vet számot a nemzetközi kulturális cserefolyamatokkal vagy akár a transznacionális jelenségekkel. Az európai emlékezeti tér megteremtésére irányuló kísérletek olyan versenyhelyzetet teremtettek, melyek tétje, hogy mi válhat hosszabb távon az „európai” hagyomány részévé s így globális viszonylatban észrevehetővé. S itt nem elsősorban maga a téma a meghatározó, hanem az, hogy milyen problémakeretbe helyezzük azt bele, milyen megközelítésmódot alkalmazunk. Ez a magyar nyelvű művelődés szerkezetének átalakulása nélkül nem lehetséges. A feladat persze nem e művelődésszerkezet (egyébként eleve kudarcra ítélt) asszimilálása volna az inkább vélt, mint valós „nyugati” művelődési modellekhez, hanem azoknak a lehetőségeknek a megtalálása, melyek úgy képesek bekapcsolódni a nemzetközi diskurzusbba, hogy egyszersmind formálják is azt. Együgyűség lenne azt hinni, hogy ez pusztán – szándékosan patetikus fordulatot használva – a „szellem erejével” elérhető, intézményes, politikai és egyéb okok nagymértékben befolyásolják, mint ahogy a véletlen is. Az utóbbi évek szórványos próbálkozásai ellenére a huszadik század második felére irányuló magyar irodalomtörténeti kutatás azonban messze van még attól, hogy egyáltalán felmerülhetne ennek lehetősége.¹

Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy a magyar nyelvű irodalomtudományban más kelet- és közép-európai kultúrákkal ellentétben a szocialista realizmust a rendszerváltás óta eltelt bő két évtizedben jóformán teljes hallgatás övezi.² A lengyel, cseh, bolgár, sőt a szlovák és román nyelvű irodalomtudomány is jóval többet mutatott fel ezen a téren a magyarnál, nem beszélve a szovjet utódállamok szaktudományáról. Különösen Csehországban vált igazi „húzóágazattá” ez a kutatási irány, többek között Petr A. Bílek, Tomáš Glanc vagy az akadémiai intézet honlapot (www.sorela.cz) is fenntartó munkaközössége révén, amelyet Pavel Janáček vezet, s amely a szocreal jelenségét nem kizárólag az irodalomban, hanem minden művészeti ágban elemzi. A *Korunk*

összeállításában szereplő Petr Šámal is utóbbi kutatócsoport tagja: ebben a szövegében gazdag példaanyagot mutatja be, hogyan írták át saját szövegeiket az újabb kiadások alkalmával a szerzők a megfogalmazott politikai igényeknek vagy egy bensővé tett cenzurális szemnek engedelmessé. Az összevetések eredményeképp nemcsak az válik láthatóvá, milyen topikus és a reprezentációs formákat érintő módosításokat vélték szükségesnek, kirajzolva így a szocreál általuk felismerni vélt követelményrendszerét, hanem nyomon követhetők a nyelvi változtatások is, megragadhatóvá téve a redukció mozzanatait.

A fentiekben már szó esett a magyar nyelvű irodalomtudomány adósságairól. René Bílik itt közölt tanulmányában hasonlóképp elégedetlen a szlovák diskurzus helyzetével, persze elsősorban azért, mert a cseh és a lengyel irodalomtudomány jeleni számára a viszonyítási pontot. Bílik az ötvenes évek irodalmának marginalizálását a szocializmus időszakának örökségként tárgyalja, mely rávilágít arra, mennyire hasonlóan működtek a kritikátörténeti folyamatok – ha időben elcsúszva is – a térségben. Az a felismerés, hogy az 1950-ben bevezetett „sematizmus” fogalmát a posztstálinista rendszerek később arra használták, hogy a szocialista realizmus egy változatát életben tartsák, elkülönítve azt a félresikerült, „gyermekbetegségeket” mutató írásművektől, rendkívül lényeges a korszak megértése szempontjából. Ugyanakkor azt sem engedi feledtetnünk, hogy a „baloldali” és a „jobboldali” túlzásoktól, vagyis az irodalom területén a „féktelen optimizmussal” és a „polgári halálhangulattal” egyaránt megvívandó „kétfrontos harc” a Szovjetunió befolyási övezetébe vont államokban a szocializmus csaknem egész időszakán végighúzódó jegy.

Ha Šámal a bourdieui mezőelmélet nyomán igyekszik a szocialista realizmust körülírni az irodalomban, Bílik pedig leginkább irodalomkritikai doktrínáról beszél, a lengyel Wojciech Tomaszik kulturális antropológiai megközelítésmódja tágabb perspektívába illeszti azt, a lenini „monumentális propaganda” fogalma felől egybeolvasva az építészeti és költészeti alkotásokat. Tomaszik elképzelése szerint az a Sztálin által is osztott felfogás, mely a monumentális propaganda képzetében ölt kifejezést, nem tesz különbséget az élet egyes területei között, így a művészetet is egységben látja azzal, helyesebben maga az élet válik egyfajta hatalmas művészeti alkotássá.

Az itt közölt szerzők felfogásbeli különbsége ízelítőt nyújt a szocialista realizmus megközelítési lehetőségeiből, és talán sejtetni engedi, milyen típusú viták húzódnak a fogalom körül. Nincs lehetőség e helyt részletes elemzést adni az igen komplex diskurzusról, néhány alapkérdés vázolója azonban segíthet orientálni az olvasót.

A szocialista realista irodalomról szóló meghatározó elméletek kevésbé meglepő módon leginkább a szovjet-orosz irodalom- és kultúrtörténet talaján bontakoztak ki, s elsősorban olyan szerzők révén, akik a „nyugati” tudományos élet résztvevői. A sztálinizmus kultúrájának értelmezése azonban nyilvánvalóan szorosan kötődött és kötődik a mai napig magának a sztálinizmusnak mint történelmi periódusnak a kutatásához. A szorosan vett hidegháború idején a szocialista realizmust a szűk hatalmi elit – esetleg maga Sztálin – által kiötlött kultúrpolitikai doktrínának tekintették, melyet teljes mértékben felülről kényszerítettek ki, s amely a művészet totális ellenőrzését hivatott szolgálni. Ez megfelelt az akkor közkeletű totalitarizmus-elméletnek, mely a szovjet, illetve a fasiszta és nemzetiszocialista rendszerek lényegét a társadalom minden szegmensének ellenőrzésében és hatékony kézben tartásában, illetve az emberi szabadság és képzelőerő sikeres elfojtásában vélte felismerni.

Noha a totalitárius szemléletmód nem tűnt el, a hatvanas–hetvenes évek nyugati baloldali mozgalmával párhuzamosan nemcsak a szovjet kísérlet korai szakasza és a marxizmus különféle válfajai értékelődtek fel, hanem az orosz avantgárd is igen népszerűvé vált. Ahogy ezen értelmezési keret szerint a sztálinizmus véget vetett az ígéretes emancipatorikus törekvéseknek, úgy a szocreál továbbra is mint az avantgárd

ellenpontja, tagadása jelent meg. Az irodalmi modernség viszont idealizált fényben tündökölt: az olyan gondolkodók, mint a lengyel emigráns Edward Mozejko a húszas éveket mint a csodás művészeti változatosság időszakát jellemezték, és bizalommal voltak a szocialista irodalom nyugati marxisták inspirációja nyomán történő megújulása iránt. Ugyanakkor a szovjet–amerikai versengés miatt az avantgárd szerzők politikai nézetrendszerével, kötődéseivel sokszor nagyvonalúan, példásnak nem tekinthető történeti hitelességgel bánt a művésztörténet.

A hetvenes évek a történettudomány súlypontjainak részleges áthelyeződését hozta, mely a szocialista realizmus kutatásában is érezte hatását. Míg korábban a diplomácia- és politikatörténet-írás határozta meg a történettudomány arculatát, most főként a társadalom-, illetve a kulturális fordulattal az eszme- és kultúrtörténeti érdeklődés vált egyre erőteljesebbé. A hatástörténeti tudatban a sztálinizmus revizionista szemléletmódjaként rögzült heterogén historiográfiai irányzat szakítani próbált a hidegháború kezdetével stabilizálódott értelmezési keretekkel és legfőképpen azzal a társadalomképpel, mely a társadalom politikai elit általi ellenőrzését a kommunizmus „építésének” teljes ideje alatt változatlan és a legteljesebb mértékben totálisnak tartja. Ehelyett, reflektálva a társadalom ellenőrzésének és megfélemlítésének szovjet gyakorlatában tapasztalható Sztálin halála utáni változásokra, a szocializmus időszakának különféle szakaszokra bontását szorgalmazta. Ezzel összefüggésben teret adott annak a vitának, mely a sztálinizmus és a marxizmus–leninizmus folytonosságát firtatta.

Az ausztrál irodalomtörténész, Katerina Clark 1981-ben megjelent *The Soviet Novel: History as Ritual* című monográfiája a tudománytörténet utólagos perspektívájából áttörést jelentett a „szocialista realizmus” értelmezésében, ehhez az „újrarendelési” folyamathoz kapcsolódott. Clark a leninizmus és a sztálinizmus között a művelődés pluralitása tekintetében jelentős fokozatbeli különbséget látott, s a döntő mozzanatnak azt a fordítási aktust tekintette, melynek során a német marxizmust hűnek cseppet sem mondható módon ültették át a társadalmi-politikai modernizációhoz kapcsolódó, a századfordulón forgalomban lévő orosz politikai nyelvre, létrehozva a hatását és politikai szerepvállalásának együttes mértékét tekintve legfontosabb (de korántsem egyedüli) fordítófigura neve után később leninizmusként emlegetett elméletet.

Clark azonban nemcsak a történészek közötti szemléletváltás egyik kezdeményezője volt, hanem az irodalomtudomány kérdésfeltevéseinek módosulására is érzékenyen reagált. Kifogásolván, hogy a szocialista realista regényekkel foglalkozni a szláv irodalmakat kutató nyugati műhelyekben akkoriban tabunak számított, új utakat, beszédmódokat keresett: mindenekelőtt az Egyesült Államokban a hatvanas-hetvenes években népszerűvé vált Lévi Strauss-féle strukturális antropológia irodalomtudományos alkalmazására, illetve a bahtyini mitopoétikai vizsgálódásra mutatott meggyőző példát, de számos olyan felvetése volt, kezdve a szocreál tömegkultúraként történő olvasásától a kánonfogalom nem irodalmi, hanem egyházi értelemben vett alkalmazásáig, melyet azóta számos szerző Hans Günthertől Evgeny Dobrenkóig alaposabban kidolgozott.

A nyolcvanas évek második felének legnagyobb visszhangot kiváltott könyve, mely azóta is vita tárgya, Boris Groys *Gesamtkunstwerk Stalin* című írása, melynek nézőpontját az a törekvés határozta meg, hogy a nyugati posztmodern és az orosz *Sots Art* alkotásait átfedésben láttassa. Míg a francia Régine Robin, az említett Hans Günther vagy az amerikai Matthew C. Bown a 19. századi orosz művelődésre vezeti vissza a szocreál esztétörténeti forrásait, s azt a modernséggel szembeállítja, Groys az orosz kultúrkritika egyik meghatározó vonulatához kapcsolódva az avantgárdot – melynek immár nem formaközpontú elemzését adja – a szocreál közvetlen előzményeként ismeri fel, folytonosságot tételezve a kettő között. Szakít azzal a felfogással, mely az egyén minden politikumtól független autonóm tevékenységként tekint a művészetre,

s az avantgárd esztétikai projektjének kiteljesítését látja a nem esztétikai szférára történő kiterjesztésben. Míg az avantgárd kiteljesedéseként felfogott, Bergyajevre visszavezethető elméletét csak kevesen követik (példaként hozható Mary Nicholas), az utóbb jelzett gondolatot – melyet már Vlagyimir Papernij is megfogalmazott a hetvenes években – többen osztják, ahogy az alábbiakból kiderül.

A *glasznosztj* időszaka, illetve még inkább a szovjet rendszer bukása, mely az archívumokhoz is nagyobb hozzáférést engedett, kiterjesztette a kutatások bázisát: míg korábban a vizsgálódások az elite összpontosítottak, immár lehetővé vált a munkás-művelődés hatékonyabb vizsgálata is. Ennek legnagyobb hatású példáját Evgeny Dobrenko kutatásai szolgáltatják, aki a szocialista realista kánon kialakítását egy dinamikus folyamat eredményeként láttatja, melyhez a politikai elit és az új rendszerben a társadalmi mobilitás kedvezményezettjének tekinthető, faluról iparvárosba kerülő fiatal munkások és munkáskáderek egymást kölcsönösen befolyásoló erőfeszítése vezetett el.

Az új olvasóközönség új igényekkel lépett fel: a könyv tartalmazzon hasznos információkat, lehessen belőle tanulni valamit, szolgáljon praktikus tanácsokkal a mindennapi életre vonatkozóan; a szerző világosan értékelje az eseményeket; adjon képet az eljövendő jó világról, legyen optimista; legyen emelkedett, és szerepeljenek a művekben nagy hősök, akikre példaként lehet tekinteni; mutassa be a kollektívum és a párt vezető szerepét; a főszereplő életszerű legyen; a cselekmény logikusan és egységes időben bontakozzon ki; a könyv legyen vastag, legyen benne sok kaland; az elbeszélés módja legyen egyszerű, a nyelv művészi, de érthető, a költészet ne tartalmazzon „futurista dolgokat”; a művek kerüljék az obszcenitást, a szerelem legyen emelkedett; a fantasztikum mellőzendő, a „proletár humor” azonban minden mű előnyére válik – a különféle olvasói visszajelzések ezen jellemzők hiányát kifogásolták vagy meglétét értékelték magasra. Világos, hogy az új olvasóközönség nagyrészt nem a szövegek megalkotottságának jegyeire hangsúlyt fektető esztétikai igényekkel lépett fel, s jellemzően nem is értelmezésként fogta fel olvasási tevékenységét, hanem úgy vélte, nézőpontja teljesen egybeesik a szerzőével, vagy még inkább a karaktert nem egy fikatív világ részeként kezelte: nem arról van szó, hogy egyik vagy másik esetben az író így vagy úgy formálta meg a főhőst, és ez esetleg vitatható megoldás, hanem az író „nem látta helyesen” a hős motivációit.

Gyakran a történészek körében is zavart okoz, hogy a szovjet irodalomkritikusok műveiben a nyilvánvalóan politikai követelmények mellett esztétikai fogalmak és igények is felbukkannak, s a szovjet és más szocialista szerzők egyértelműen az esztétika státuszát vindikálják a szocialista realizmusnak. Ez akkor lehet félrevezető a klasszikus nyugati esztétikákon iskolázott értelmező számára, ha figyelmen kívül hagyja: a szocialista realista esztétika nem választja el élesen a „fikció” és a „tényszerűség” világát, a művészet és élet egymásban való feloldására törekszik, jobban mondva a mű és az olvasó egyszerre *tárgya* és *eszköze* a társadalom átalakítására irányuló nagy vállalkozásnak. Az esztétika ebben a tekintetben nem a műre fókuszál, sokkal inkább az ideális olvasót kívánja megteremteni, mégpedig – hogy a szocialista realizmus egyik kulcsfogalmát használjuk – éppen a „tipizálás” révén: főként a preferált társadalmi csoport olvasói visszajelzései nyomán kialakít egy elképzelést arról, milyennek *kell* lennie az olvasó esztétikai választásainak, majd az így nyert modellt az irodalomkritika és a kultúrpolitika működtetése révén egyaránt ráerőszakolja az írókra és az olvasókra – melyek egy része valóban azonosul is avval, bár nyilván nem a kifinomultabb polgári ízlésvilággal rendelkezők: ezért nevezi Dobrenko a szocialista realizmust a közép-szerű ízlés okozta katasztrófának.

Az utóbbi években Dobrenko tovább alakította elméletét *The Political Economy of Socialist Realism* (2007) című könyvében, ahol a létező szocializmus központi

jegyének nem a gazdasági rendszert tartja, hanem a mindent felfaló szocialista realista diskurzus működtetését. Felfogása szerint a szocializmus gazdaságtörténeti szempontból valójában nem különbözik az államkapitalizmus egy formájától, s a rendszer lényegét inkább olyan jelek, szimbólumok, motívumok alkotta hálózat termelésében látja, melyek a társadalmi léptékű erőszak és szegénység közösségi értelmezését működtette. A folyamat célja nem egyszerűen szövegek előállítás, hanem az olvasó átalakítása olyan kritikussá, aki saját középszerű vagy azzá vált ízlését képes artikulálni, esetleges kreativitását önfegyelmző gyakorlatok által kordában tartani, vagyis az ember átformálása önmaga cenzorává.

Természetesen a fenti álláspontok bemutatása itt csak jelzésszerű lehet. Az azonban általános kritikaként megfogalmazható csaknem mindegyik megközelítéssel szemben (kivévelt elsősorban Mozejko korlátozott érvényű kelet-európai összehasonlító kísérlete jelenti), hogy a szovjet példákbul kiindulva von le általános következtetéseket. Eddig kevesen néztek szembe azzal, hogy a szocreál milyen helyi változatokkal rendelkezik, mi tekinthető az egyes nemzeti kultúrák sajátosságának. A közeljövő szocialistarealizmus-kutatásának ez lesz az első számú feladata. Ennek előmozdítását is segítheti az itt közölt összeállítás. Wojciech Tomasik írásának eredeti megjelenési helyét lapalji jegyzetben közöljük. A többi fordításban közölt írás adatai: René Bílik: Konstruovanie línií. Situácia a funkcie literárnej kritiky na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia. Slovenská literatúra 2012. 1. sz. 1–16.; Petr Šámal: Jak se stát socialistickým realistou: přepracované vydání sebe sama. Česká literatura 2009. 2. sz. 172–195.

A bevezetőben említett vagy közvetve hivatkozott művek a szocialista realizmusról:

- Matthew C. Bown: *Art under Stalin*. Holmes & Meier, New York, 1991.
 Katerina Clark: *The Soviet Novel: History of Ritual*. University of Chicago Press, Chicago, 1981.
 Evgeny Dobrenko: *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*. Stanford UP, Stanford, 1997.
 Evgeny Dobrenko: *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*. (Trans. Jesse M. Savage) Stanford UP, Stanford, 2001.
 Evgeny Dobrenko: *Political Economy of Socialist Realism*. Yale UP, New Haven, 2007.
 Boris Groys: *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*. (Aus d. Russ. von Gabriele Leupold.) Hanser, München–Wien, 1988.
 Hans Günther: *Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30er Jahre*. J. B. Metzler, Stuttgart, 1984.
 Hans Günther: *Die Lebensphasen eines Kanons – am Beispiel des sozialistischen Realismus*. In: *Kanon und Zensur: Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation II*. (Hrsg. Aleida Assmann – Jan Assmann) Wilhelm Fink, München, 1987. 138–148.
 Hans Günther: *Der sozialistische Übermensch: Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*. J. B. Metzler, Stuttgart, 1994.
 Edward Mozejko: *Der sozialistische Realismus. Theorie, Entwicklung und Versagen einer Literaturmethode*. Bouvier, Bonn, 1977.
 Mary A. Nicholas: *Writers at Work: Russian Production Novels and the Construction of Soviet Culture*. Bucknell University Press, Lewisburg, 2010.
 Vladimír Paperny: *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*. (Trans. John Hill – Roann Barris) Cambridge UP, New York, 2002. [1985]
 Régine Robin: *Le réalisme socialiste: Une esthétique impossible. Aux origines de notre temps*. Payot, Paris, 1986

■ JEGYZETEK

1. Lásd többek közt Sári B. László: *A hatyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Kalligram, Pozsony, 2006; *A sztálinizmus irodalma Romániában*. Szerk. Balázs Imre József, Komp-Press, Kvár, 2007; Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája*. Balassi, Bp., 2011.
2. Balogh Magdolna szocreálról szóló tanulmányai jelentik a figyelemre méltó kivételt. Balogh Magdolna: *Szocreál redívivus*. In: Nagy László Kálmán (szerk.): *Lengyelek és magyarok Európában. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 107–116; Balogh Magdolna: *A nyelv elrablása. Nyelv és totalitarizmus*. Literatura 2003. 2. sz. 199–213; Balogh Magdolna: *A kentaur természetrajzához. A szocreál újabb recepciójáról*. Helikon Irodalomtudományi Szemle 2006. 4. sz. 414–431; Balogh Magdolna: „Lobogónk Petőfi”(?). *Megjegyzések a magyar szocreál népiség-felfogásának esztétörténeti kontextusához*. Literatura 2010. 1. sz. 39–51. A képzőművészet és építészet területén lásd mindenekelőtt György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina, Bp., 1992; Prakfalvi Endre – Szücs György: *A szocreál Magyarországon*. Corvina, Bp., 2010.